

До разової спеціалізованої вченої ради Національної академії внутрішніх справ (03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1)

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора, професора кафедри теорії, історії та конституційного права ННІ права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ Балинської Ольги Михайлівни на дисертацію Шершель Ольги Вікторівни на тему «Філософсько-правові засади обмеження прав і свобод людини», подану на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Ступінь актуальності обраної теми дослідження. Людина з усіма її складовими елементами (тіло, дух, душа, ім'я, соціальна роль, професія, поведінка і т. д.) захищена правом. Право у цьому контексті можна вважати своєрідною інструкцією, зводом правил, що регулюють її життєдіяльність і вимагають виконання цих правил та змушують дотримуватись цих обмежень. Що чіткішою буде регламентація поведінки соціальних суб'єктів, то ефективнішою буде організація правовідносин. Водночас людина прагне до постійно змінної соціальної трансцендентальності, а права, межі яких не установлені чітко раз і назавжди, є певною мірою «відкритими». Конкретна історична епоха формує своє пізнавальне поле, своєрідне історичне апріорі, яке зумовлює думки, теорії та наукове знання взагалі і правове зокрема.

Як відзначено у дисертаційній роботі Ольги Шершель, з одного боку, завдяки утвердженню гуманістичних ідей та науково-технічному прогресу зменшується обсяг обмежень прав і свобод людини. Серед іншого підвищується рівень забезпечення соціально-економічних прав, з'являються «нові права». І саме поява нових прав, насамперед цифрових і соматичних (кібербезпека, трансплантація, евтаназія, нейроправо тощо), зумовлює посилення втручання

у сферу приватного життя, що призводить до обмеження приватності особи, виникнення морально-етичних дилем, зокрема щодо захисту геному людини від протиправного втручання. Крім того, в дисертації зауважується, що неможливо однозначно, один раз і назавжди визначити статус людини тощо. Дослідження науковців розкривають щоразу нові його аспекти.

Сучасна гуманізація правової реальності, суть якої полягає у людиноцентризмі, характеризується все більш рішучим поворотом права і закону до потреб та інтересів особистості. Саме тому визнання і дія принципу верховенства права, проголошеного в статті 8 Конституції України, вимагає його втілення у нормотворчу і правозастосовну практику, зокрема щодо дотримання принципів свободи, рівності та справедливості при встановленні державою обмежень прав і свобод.

З огляду на це, пошук нових методологічних підходів до розуміння дозволених (легітимних) меж втручання держави у свободу людини є однією із актуальних проблем сучасної юриспруденції, в тому числі застосування філософсько-правового підходу, враховуючи його багатоаспектність. Тому ініціатива О. Шершель щодо вивчення філософсько-правових засад обмеження прав і свобод людини цілком відповідає потребам сучасної юридичної науки і суспільної практики. Актуальність теми належно аргументована у вступі дисертації.

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, а також їх достовірність є загалом достатніми для вирішення низки теоретичних і прикладних питань, пов'язаних з визначенням правомірності обмеження прав і свобод людини. Цьому сприяло використання широкого спектру джерельної бази (287 джерел). Архітектоніка розвідки послідовна, зумовлена логікою викладу дослідницького матеріалу, що дало змогу здобувачці комплексно розкрити всі питання змісту. Дисертація та опубліковані праці свідчать, що їх авторка провела ґрунтовне наукове дослідження й попередньо належним чином оприлюднила отримані результати.

Окремої уваги заслуговує методологічна основа наукового дослідження, яку становлять філософські, загальнонаукові та спеціально-правові методи й підходи, підбір і використання яких зумовлені поставленою метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. У системі застосованих методологічних підходів активно використовувався, зокрема, історичний метод, який дав змогу дослідити у хронологічній послідовності процес утвердження ідеї природності прав і свобод людини та неможливості їх свавільного обмеження (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3). Пошук компромісу між інтересами людини та суспільства, конфлікт між якими виникає здебільшого під час здійснення нормативного врегулювання суспільних відносин, зумовив необхідність дослідити питання обмежень прав і свобод людини з погляду діалектики (розділ II). Зокрема, діалектичний метод дозволив дослідити єдність змісту та форми обмежень прав і свобод людини, первинність змісту щодо форми (підрозділ 2.2). За допомогою герменевтичного методу виокремлено вимоги щодо сутності права як свободи людини (розділ II). Аксіологічний підхід застосовувався у процесі характеристики можливих критеріїв обмеження прав і свобод особи, зокрема, враховуючи конституційні цінності під час вивчення питання правомірності їх встановлення (розділ II). Метод класифікації та системно-структурний метод дали змогу визначити систему правових актів, що регулюють процедури обмеження прав і свобод людини (підрозділ 2.2). Формально-логічний і структурно-логічний методи використано для виокремлення особливостей державної політики при встановленні обмежень прав і свобод, а також міжнародних стандартів (розділ III).

Емпірична база дослідження ґрунтується на узагальненні практики Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, Верховного Суду. Нормативна база дисертації – Конституція України, нормативно-правові акти України, а також міжнародні правові акти.

Усе це в комплексі засвідчує достатній рівень дисертантки в оволодінні методологією наукового дослідження та вміле використання методів, наведених вище.

Крім цього, варто зазначити, що дисертаційна робота Ольги Шершель вирізняється самостійністю та проблемно-тематичною завершеністю.

Оцінка змісту дисертації, її структури та рівня виконання поставлених завдань.

Дисертація характеризується логічним змістовим наповненням, а вдало підібрана структура тексту забезпечує комплексність і системність отриманих наукових результатів. Авторці вдалося чітко визначити мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження. Комплексно охарактеризовано методологічну основу дисертації, вичерпно сформульовано наукову новизну, а також максимально повно викладено основні положення, що виносяться на захист. Аргументовано визначено наукове й практичне значення одержаних результатів, що також підтверджено їх попередньою достатньою апробацією та оприлюдненням через публікації.

Структура дисертації побудована логічно, відповідно до поставлених перед дослідженням завдань. Так, дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Перший розділ присвячено питанням, пов'язаним із вивченням загальнотеоретичних підходів та концептуальних засад дослідження обмеження прав і свобод людини. Тут здійснено бібліографічний огляд досліджень обмеження прав і свобод людини (підрозділ 1.1), обґрунтовано вибір методології дослідження обмеження прав і свобод людини (підрозділ 1.2), надано історіографічний огляд обмеження прав і свобод людини (підрозділ 1.3). Проаналізувавши дослідження вітчизняних учених щодо обмеження прав і свобод людини, Ольга Шершель відзначає, що вирішення питання щодо правомірності обмеження прав і свобод людини можливе лише в межах природного праворозуміння. В іншому разі право стає інструментом відповідної ідеології. Водночас засобом запобігання неправомірному обмеженню прав і свобод людини є вимоги щодо дотримання легітимної процедури їх встановлення. У цьому розділі на підставі історичного огляду проблеми

обмеження прав і свобод констатується, що створенню сучасного механізму захисту прав і свобод людини передував тривалий період суспільної рефлексії над поняттями свободи, рівності, справедливості, утвердження природності прав і свобод людини, а отже, й неможливості їх свавільного обмеження.

У другому розділі дисертації авторка розкрила тему обмеження прав і свобод людини як прояву законів діалектики (підрозділ 2.1), дослідила обмеження прав і свобод людини за формою (підрозділ 2.2) та за змістом (підрозділ 2.3). Зокрема, вказується на: необхідність пошуку компромісу між інтересами людини та суспільства, конфлікт між якими виникає під час здійснення правового регулювання суспільних відносин, а також динаміку розвитку системи прав людини, які шляхом розширення можливостей їх реалізації потребують осмислення теми обмежень прав і свобод людини з погляду діалектики. Крім того, зроблено висновок, що природний підхід до прав і свобод людини зумовлює визначення їх сутності як критерію допустимості можливих їх обмежень. Формулювання, які містяться як у Конституції України, так і міжнародних документах, дозволили Ользі Шершель виокремити елементи, через які можливо розкрити сутність права чи свободи людини. А саме – забезпечення особі: 1) свободи (можливість вільного вибору поміж доступних варіантів поведінки та існування сфери життя, яка не регулюється правовими нормами); 2) гідного ставлення до людини (поваги до людини, належного ставлення до неї); 3) вільного й усебічного розвитку особистості (наявність ефективного механізму для реалізації особою своїх можливостей); 4) рівності (ставлення «до однакового однаково»). У цьому розділі також підкреслено, що обмеження прав і свобод людини встановлюються на підставі правового акта, який відповідає принципу правової визначеності як складового елемента верховенства права (чітке, зрозуміле, однозначне, прогнозоване правове регулювання суспільних відносин); пропорційності (домірності) втручання. Дослідження форми обмежень прав і свобод людини у цьому контексті відбувається з огляду на діалектичну єдність форми й змісту, первинність змісту щодо форми як зовнішнього втілення суті обмежень прав і свобод людини. При визначенні форми обмеження прав і свобод

людини необхідно враховувати як внутрішню структуру (сферу застосовування, коло осіб, до яких застосовують обмеження, тощо), так і мету обмеження.

Третій розділ дисертаційної праці присвячений дослідженню проблематики обмежень прав і свобод людини в сучасних умовах, зокрема надано характеристику обмеження прав і свобод людини в умовах глобалізаційних процесів (підрозділ 3.1), проаналізовано особливості практики обмеження прав і свобод людини в сучасній Україні (підрозділ 3.2), а також розглянуто обмеження прав і свобод людини як захід захисту національної безпеки України (підрозділ 3.3). Так, у цьому розділі відзначається, що встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини не виключає існування в кожній окремій країні власних підходів щодо обмеження прав і свобод людини, враховуючи її історичний розвиток, що охоплюється таким поняттям, як конституційна ідентичність. Конституційна ідентичність має роль своєрідного «бар'єру» щодо співвідношення між національним правом і міжнародними стандартами. Європейський суд з прав людини, досліджуючи питання порушення конвенційних прав, передбачає певний простір розсуду («margin of appreciation») для національних органів у вирішенні окремих аспектів захисту права на повагу до приватного та сімейного життя, свободу совісті й релігії. Такий простір розсуду (обдумування) не може бути застосований до захисту від катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність поводження; заборони рабства та примусової праці. У цьому розділі проаналізовано проблемні питання встановлення обмежень прав і свобод людини в сучасній Україні. Також окремо досліджено обмеження прав і свобод людини в інтересах національної безпеки, з акцентом на єдності трьох об'єктів захисту національної безпеки – людини, суспільства та держави.

Структура дисертації та зміст її розділів і підрозділів слугували повному розкриттю мети наукового пошуку та вичерпному виконанню поставлених авторкою завдань дослідження.

Оцінка оформлення дисертації. Дисертацію подано у вигляді спеціально підготовленого рукопису, що виконаний державною мовою з додержанням

наукового стилю. Дисертація відповідає вимогам, які висуваються до такого виду кваліфікаційних досліджень. Оформлення тексту та анотації відповідає встановленим нормам і критеріям, зокрема Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України № 40 від 12.01.2017 (із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти і науки України № 759 від 31.05.2019), а також Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44 (зі змінами).

Наукове та практичне значення результатів дослідження. Рекомендації щодо подальшого використання результатів дисертації у практиці полягає в тому, що положення та висновки, пропозиції та рекомендації щодо застосування природного праворозуміння як концептуально-методологічного підходу, сформульовані в дослідженні, можуть бути використані у: правотворчості – для підготовки проєктів нормативно-правових актів, стратегічних документів з питань захисту прав людини, проведення правової експертизи нормативно-правових актів, а також обґрунтування пропозицій щодо гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими стандартами; практичній діяльності – у правозастосовній діяльності органів держави з метою дотримання принципу верховенства права, зокрема при здійсненні ними дискреційних повноважень, а також фізичними та юридичними особами для захисту своїх прав і свобод; науковій діяльності – для подальших досліджень проблематики прав людини, для підготовки подальших досліджень; освітньому процесі – при вивченні навчальних дисциплін «Теорія права», «Філософія права», «Конституційне право» і для підготовки відповідних методичних матеріалів, підручників, статей, навчальних посібників тощо.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих наукових працях. Результати дослідження Ольги Шершель висвітлено у 6 (шести) статтях, опублікованих у журналах, визнаних Міністерством освіти і науки України науковими фаховими виданнями з

юридичних наук категорії «Б», у 4 (чотирьох) працях апробаційного характеру. Опубліковані праці повністю відображають основний зміст дисертаційної роботи та відповідають вимогам пункту 8 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44.

Відсутність порушення академічної доброчесності. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, у якому відображені власні ідеї і напрацювання авторки, що дозволило вирішити поставлені у роботі завдання. Дисертація містить теоретичні положення і висновки, сформульовані дисертанткою особисто; саме вони винесені на прилюдний захист. Використані в дисертаційній роботі ідеї і положення інших науковців мають відповідні посилання й використані для підкріплення та аргументації ідей авторки. Під час вивчення змісту дисертації та наукових публікацій Ольги Шершель не виявлено ознак академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації чи інших проявів академічної недоброчесності.

Наукова новизна положень і висновків дисертації. Ознайомлення зі змістом дисертації Ольги Шершель дає підстави для констатації того, що це перше комплексне аналітичне дослідження філософсько-правових засад обмеження прав і свобод людини в межах інтегративних понять сутності права чи свободи людини та комплексного збірного поняття «образу людини». У дисертації на основі системного вивчення проблем наукового, нормативного та практичного характеру запропоновано визначення сутності права та свободи людини, форм обмеження прав і свобод людини та їх класифікацію, вимог до правомірного обмеження прав і свобод людини. Наведені на сторінках 20–23 дисертації положення загалом можна вважати новими і обґрунтовано структурованими за рівнем новизни, тобто з урахуванням критеріїв «зроблено вперше», «удосконалено», «надано подальшого розвитку».

Зокрема, Ольга Шершель довела, що для вирішення питання стосовно правомірності обмеження прав і свобод людини необхідно виокремити їх

сутність, враховуючи «образ людини». Цей «образ» формують конституційні цінності, зокрема положення Основного Закону України, які закріплюють права і свободи людини. Відзначається, що Конституція України не є повністю нейтральною у ціннісному визначенні прав і свобод людини: обмеження одних із них здійснюється у зв'язку з необхідністю реалізації / захисту інших, забороняється обмеження окремих прав і свобод в умовах воєнного та надзвичайного стану тощо. З огляду на це, «образ людини» дає змогу визначити місце права чи свободи людини в системі інших прав і свобод. На підставі здійсненого аналізу зроблено висновок, що закладений в основу політичної та правової системи держави підхід до встановлення прав і свобод людини, який базується на позитивістському підході, і відсутність дієвих демократичних інститутів може призвести до утвердження тоталітарного режиму. Крім того, доведено, що вибір форми обмежень прав і свобод людини обумовлений метою запровадження таких обмежень, акцентовано на важливості своєчасної зміни «застарілої» форми на нову залежно від обставин (економічних, соціальних, природних та інших чинників) і запропоновано виокремити як окрему форму обмеження прав і свобод людини – скасування складового конституційного права людини, не конкретизованого в Конституції України. У роботі запропоновано замінити формулювання в Конституції України «не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» на «сутність права і свободи людини не може бути порушена». У роботі пропонується удосконалити механізм дослідження обмежень прав і свобод людини шляхом введення понять «правомірні» і «неправомірні» обмеження. Правомірні обмеження визначено як закріплені в законі можливості особи, які не порушують сутності права або свободи й відповідають акту, що є вищим в ієрархії правових актів.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Віддаючи належне здобуткам і результатам дослідження Ольги Шершель, варто звернути увагу на деякі висновки і твердження, що викликають певні сумніви, недостатньо обґрунтовані, невичерпно сформульовані тощо.

1. У дисертаційній роботі зазначено, що під час оцінювання пропорційності обмеження прав і свобод людини передусім необхідно враховувати межі втручання держави, з огляду на конституювання неможливості порушення їх сутності, а потім, якщо таке порушення не вчинено, з'ясувати дотримання балансу суспільних і приватних інтересів у встановленні обмежень (тобто, наскільки ці заходи є виправданими, необхідними та своєчасними). І тут, досліджуючи дотримання принципу пропорційності при встановленні обмежень прав і свобод людини, варто було би згадати також про теорію зважування інтересів, яка виникла на початку ХХ століття в ранній соціологічній юриспруденції, зокрема в так званій «юриспруденції інтересів» Філіпа Гекка та ідеї «вільного права» Ернста Штампе. Крім того, варто було би врахувати і концепцію «юриспруденції оцінок» Карла Ларенца (поєднання аксіологічних практичних понять і нормативного виміру права) як один із традиційних методологічних напрямів, що вбачає обговорення справи не тільки як просту «субсумцію», а також як багатогранний мисленнєвий процес, результат якого в межах теорії юридичної аргументації вважається внутрішнім виправданням зовнішньо проявленого правового рішення. Поворот до «юриспруденції оцінок» був би корисним для дослідження Ольги Шершель, адже він став би методологічним підґрунтям «внутрішнього виправдання правового рішення» у протистоянні зважування інтересів і зважування благ при обмеженні прав і свобод людини та громадянина.

2. У роботі вказується на необхідності застосування герменевтичного методу, завдяки якому обґрунтовується, зокрема, новелізація норми. При цьому треба пам'ятати, що обмеження прав людини завжди контекстуальні: вони виникають у певній правовій системі, історичному й соціальному середовищі, мають конкретну мету (безпека, здоров'я, публічний порядок). Щоб це зрозуміти, треба одночасно бачити загальну рамку (конституційні принципи, міжнародні стандарти) та окремий випадок (норма, судове рішення, конкретна ситуація). З огляду на це, в роботі варто було би згадати про «герменевтичне коло» як доктринальну особливість процесу розуміння тексту. Цей підхід допоміг би глибше побачити баланс між «літерою закону» та «духом права» (елемент

балансування у дослідженні); врахувати історичний, культурний, політичний контексти (елемент контекстуальності); застеріг би від сприйняття права та обмеження як застиглих категорій, а розкрив би їх як такі, що постійно переосмислюються в суспільному й правовому дискурсі (елемент динамічності). Тобто поєднання методології «герменевтичного кола» з темою обмеження прав і свобод людини дало би змогу, по-перше, інтерпретувати правові тексти не лише формально, а й з урахуванням загальнолюдських цінностей і принципів (теоретичний чинник); по-друге, виявити приховані передумови чи упередження в судових і законодавчих рішеннях (прикладний чинник); по-третє, виробити більш обґрунтовані рекомендації для законодавця та правозастосувача щодо меж втручання в права людини (прогностичний чинник).

3. Дослідження Ольги Шершель вирізняється високим рівнем опрацювання історико-правових джерел і доктринальних підходів (підрозділ 1.3). Продемонстровано, що сучасні правові доктрини сформували розуміння природності прав людини і, відповідно, обґрунтували неможливість їх неправомірного обмеження. Тож перевагою дисертаційної роботи стало поєднання аналізу ідей провідних мислителів у сфері прав і свобод людини з характеристикою окремих історичних процесів. Попри це, у роботі доцільно було би надати більш розгорнутий і водночас інтегрований аналіз природно-правових і позитивістських концепцій. Цей аспект дозволив би краще простежити еволюцію ідей щодо утвердження неможливості неправомірного обмеження прав і свобод людини, визначити ступінь їх трансформації в умовах глобалізованого правопорядку.

Водночас необхідно зазначити, що висловлені зауваги не ставлять під сумнів отримані наукові результати Ольги Шершель, а радше мають рекомендаційний характер і окреслюють подальші вектори її наукового пошуку.

Висновок про відповідність роботи вимогам, установленим МОН України: дисертація на тему «Філософсько-правові засади обмеження прав і свобод людини» є завершеною, комплексною, самостійно виконаною кваліфікаційною науковою працею. Виконане дослідження є доволі актуальним і

враховує потреби часу, містить елементи наукової новизни та практичну цінність, вирізняється самостійністю ідей та оригінальним авторським підходом. Представлена робота характеризується необхідними для такого дослідження компонентами, а саме: містить критичний аналіз наукового доробку попередніх дослідників, органічно поєднує різні методи доктринального пізнання, покликається до досягнень різних галузей права і суміжних галузей знань. У дисертаційній роботі сформульовано низку важливих наукових пропозицій та рекомендацій для правозастосовної діяльності, які в сукупності вирішують важливу теоретичну та практичну проблему у сфері обмеження прав і свобод людини. Дисертація відповідає спеціальності 081 «Право», а за своєю актуальністю, ступенем новизни, постановкою та способом вирішення поставлених завдань, теоретичним і практичним підґрунтям та обґрунтованістю одержаних результатів відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44, та наказу МОН України «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» від 12.01.2017 № 40 (зі змінами від 12.07.2019), а її авторка – Ольга Вікторівна Шершель – заслуговує на присудження ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії, історії
та конституційного права
Навчально-наукового інституту
права та правоохоронної діяльності
Львівського державного
університету внутрішніх справ

Ольга БАЛИНСЬКА